

ERTL PÉTER
Petrarca és Iustinus¹

Hosszú ideje a Petrarca-filológia egyik legfontosabb kutatási területe annak a rendkívül izgalmas kapcsolatrendszernek a vizsgálata, amely a „humanizmus atyját” a klasszikus és a középkori szerzőkhöz fűzte. Óriási szerencse, hogy Dantéval ellentétben, akinek egyetlen könyve, sőt egyetlen saját kézzel írt sora sem maradt ránk, Petrarca

---

¹ Köszönettel tartozom Falvai Dávidnak, aki elolvasta a tanulmány második részének korábbi verzióját és értékes tanácsokkal és korrekciós javaslatokkal látott el. Munkám során Petrarca műveit a következő rövidítésekkel, az alábbi kiadásokból idézem: *Coll. Scip.* = PETRARCA, Francesco, *Collatio inter Scipionem Alexandrum Hanibalem et Pyrrum*, in MARTELOTTI, Guido, *Scritti petrarcheschi*, a cura di Michele FEO, Silvia RIZZO, Antenore, Padova, 1983, pp.333–346; *Fam.* = PETRARCA, Francesco, *Le Familiari*, edizione critica per cura di Vittorio ROSSI, voll. I–IV (vol. IV per cura di Umberto BOSCO), Sansoni, Firenze, 1933–1942; *Ign.* = PETRARCA, Francesco, *De sui ipsius e multorum ignorantia. Della mia ignoranza e di quella di molti altri*, a cura di Enrico FENZI, Mursia, Milano, 1999; *Inv. mal.* = PETRARCA, Francesco, *Contra eum qui maledixit Italie*, a cura di Monica BERTÉ, Le Lettere, Firenze, 2005; *Mem.* = PETRARCA, Francesco, *Rerum memorandarum libri*, edizione critica per cura di Giuseppe BILLANOVICH, Sansoni, Firenze, 1943 (stampa 1945); *Rem.* = [PETRARCA, Francesco] PÉTRARQUE, *Les remèdes aux deux fortunes. De remediis utriusque fortune. 1354–1366*, texte établi et traduit par Christophe CARRAUD, voll. I–II, Millon, Grenoble, 2002; *TF* = PETRARCA, Francesco, *Triumphus Fame*, in ID., *Trionfi, Rime stravaganti, Codice degli abbozzi*, a cura di Vinicio PACCA, Laura PAOLINO [*Triumphus* a cura di V. Pacca], Arnoldo Mondadori, Milano, 1996, pp.347–471 és pp.549–626; *Vir. ill.* = PETRARCA, Francesco, *De viris illustribus*, edizione critica per cura di Guido MARTELOTTI, vol. I, Sansoni, Firenze, 1964 [a „római” *De viris* életrajzai]; ID., *De viris illustribus. Adam–Hercules*, a cura di Caterina MALTA, Centro interdipartimentale di studi umanistici, Messina, 2008 [az „egyetemes” *De viris* életrajzai]. A klasszikus szövegekre a tudományos munkákban megszokott rövidítésekkel és – Petrarca műveihez hasonlóan – mindig könyv, caput/levél és paragrafus, illetve ének és verssor szerint hivatkozom, a felhasznált kiadás oldalszámát csak szükség esetén adom meg.

könyvtárának körülbelül hetven kódexét ismerjük, és ezek margóin gyakran ott találjuk a költő autográf széljegyzeteit is. Bár filológiai szempontból picit korlátozottabb lehetőségeket kínálnak, de hasonló fontossággal bírnak azok a kéziratok is, amelyek ugyan nem voltak Petrarca tulajdonában, de az ő kódexeiről lettek lemásolva, nemegyszer a glosszáival együtt.² A kéziratok és a széljegyzetek vizsgálatával pontosabb információkat szerezhethetünk arról, hogy Petrarca mikor ismert meg vagy mikor kezdett intenzívebben tanulmányozni egy-egy auktort, hogyan viszonyult a forrásaihoz és hogyan hasznosította műveiben a tőlük nyert adatokat és gondolatokat. Az ilyen irányú kutatásokban úttörő jelentőségű munkát végzett a múlt századfordulón Pierre de Nolhac,³ akinek az eredményeit a későbbiekben számos neves filológus egészítette ki, illetve pontosította. Az utóbbi évtizedekben megkezdődött a költő glosszáinak szakszerű kommentárokkal kísért kiadása is, és több alapvető tanulmány jelent meg, amelyek azt elemezték, hogyan kapcsolódnak Petrarca kódexei és széljegyzetei az életműhöz. Ezeknek köszönhetően a korábbiakhoz képest jóval alaposabb ismeretekkel rendelkezünk például arról a viszonyról, amely Petrarcát Vergiliushoz és az őt kommentáló Serviushoz, Liviusához, Iosephus Flaviushoz, Quintilianushoz, Suetoniushoz, Szent

---

² Petrarca azon kódexeinek, illetve azoknak az apográf kéziratoknak a jegyzékét, amelyeket a kutatás 2003-ig azonosított, a legszükségesebb bibliográfiai adatokkal együtt megtaláljuk a Michele Feo által szerkesztett kiállítási katalógusban: *Petrarca nel tempo. Tradizione lettori e immagini delle opere. Catalogo della mostra Arezzo, Sottochiesa di San Francesco, 22 novembre 2003–27 gennaio 2004*, a cura di Michele FEO, Bandecchi & Vivaldi, Pontedera, 2003, pp.461–496.

³ NOLHAC, Pierre de, *Pétrarque et l'humanisme*, voll. I–II, Honoré Champion, Paris, 1907².

Ambrushoz, Szent Ágostonhoz vagy Sevillai Szent Izidorhoz fűzte.⁴

---

⁴ A legjelentősebb kiadások, a teljesség igénye nélkül: RICO, Francisco, Petrarca y el «De vera religione», *Italia medioevale e umanistica*, XVII (1974), pp.313–364; TRISTANO, Caterina, Le postille del Petrarca nel Vaticano Lat. 2193 (Apuleio, Frontino, Vegezio, Palladio), *ibid.*, pp.365–468; ACCAME LANZILLOTTA, Maria, *Le postille del Petrarca a Quintiliano* (Cod. Parigino lat. 7720), Le Lettere, Firenze, 1988 [= *Quaderni petrarcheschi*, V (1988)]; BILLANOVICH, Giuseppe, Un nuovo esempio delle scoperte e delle letture del Petrarca: L'Eusebio-Girolamo-PseudoProspero, in *ID.*, *Petrarca e il primo umanesimo*, Antenore, Padova, 1996, pp.187–236; PETOLETTI, Marco, Petrarca, Isidoro e il Virgilio Ambrosiano: Note sul Par. Lat. 7595, *Studi petrarcheschi*, n. s. XVI (2003), pp. 1–48; *Il codice parigino latino 7880.1. Iliade di Omero tradotta in latino da Leonzio Pilato con le postille di Francesco Petrarca*, a cura di Tiziano ROSSI, Edizioni Libreria Malavasi, Milano, 2003, amihez ld. Marco Petoletti recenzioját is: *Aevum*, LXXVIII (2004), pp.887–894; REFE, Laura, *Le postille di Petrarca a Giuseppe Flavio* (Codice Parigino Lat. 5054), Le Lettere, Firenze, 2004; SANTIROSI, Federica, *Le postille del Petrarca ad Ambrogio* (Codice Parigino Lat. 1757), Le Lettere, Firenze, 2004; PETRARCA, Francesco, *Le postille del Virgilio Ambrosiano*, a cura di Marco BAGLIO, Antonietta NEBULONI TESTA, Marco PETOLETTI, voll. I–II, Antenore, Roma-Padova, 2006; BERTÉ, Monica, Petrarca e le *Philippicae*: la lettura del Par. lat. 5802, *Studi medievali e umanistici*, VII (2009), pp. 241–288; DONATI, Gemma, Petrarca e Osberno di Gloucester, *ibid.*, pp.225–239; BERTÉ, Monica, *Petrarca lettore di Svetonio*, Centro interdipartimentale di studi umanistici, Messina, 2011; *Reliquiarum servator. Il manoscritto Parigino latino 5690 e la storia di Roma nel Livio dei Colonna e di Francesco Petrarca*, a cura di Marcello CICCUTO, Giuliana CREVATIN, Enrico FENZI, Edizioni della Normale, Pisa, 2012. A glosszák és az életmű kapcsolódási pontjainak vizsgálata terén fontos tanulmányok, ugyancsak a teljesség igénye nélkül: BAGLIO, Marco, «Attende et ad Cristum refer». Bibbia e auctores sui codici classici di Petrarca, in *L'antiche e le moderne carte. Studi in memoria di Giuseppe Billanovich*, a cura di Antonio MANFREDI, Carla Maria MONTI, Antenore, Roma-Padova, 2007, pp.41–86; PETOLETTI, Marco, «Signa manus mee». Percorso tra postille e opere di Francesco Petrarca, *ibid.*, pp.451–497; *ID.*, Francesco Petrarca e i margini dei suoi libri, in «*Di mano propria*». *Gli autografi dei letterati italiani. Atti del Convegno internazionale di Forlì, 24-27 novembre 2008*, a cura di Guido BALDASSARRI, Matteo MOTOLESE et al., Salerno Ed., Roma, 2010, pp.93–121; *ID.*, L'opera, l'autore e la scrittura, in *Petrarca, l'umanesimo e la civiltà europea. Atti del Convegno Internazionale Firenze, 5-10 dicembre 2004*, a

Jelen tanulmány alapvető célja az, hogy az előbbieken felvázolt kutatásokhoz csatlakozva, Petrarca és a III. század táján élt történetíró, Iustinus kapcsolatát elemezze. A munka első felében röviden összefoglalom, hogy a „humanizmus atyja” milyen véleményt formált a historiográfusról, és egy-két példával illusztrálom, hogy hogyan jelenik meg Iustinus a költő glosszáiban, illetve hogy hogyan hasznosította Petrarca a tőle nyert információkat. A tanulmány második felében pedig Petrarca mára elveszett vagy még lappangó Iustinus-kódexének a nyomába eredek és megpróbálom rekonstruálni szövegének főbb vonásait.

I. Iustinus Petrarcanál

Kétségtelen, hogy Petrarca már fiatalkorában olvasta Iustinusnak Pompeius Trogus *Historiae Philippicae* c. munkájából készített *Epitomáját*. Ezt bizonyítja az a két szerző-, illetve könyvlista, amelyet a költő az 1320–1330-as évek fordulóján jegyzett be Cassiodorus *De anima* és Szent Ágoston *De vera religione* c. művét tartalmazó kódexének utolsó fóliójára „*libri mei peculiare*” cím alatt (Paris, Bibliothèque nationale de France [= BnF], Lat. 2201, f. 58v). A listákra Léopold Delisle hívta fel először a figyelmet, aki a fiatal Petrarca könyvtárának részleges katalógusaként interpretálta őket.⁵ Később Berthold Louis Ullman értelmezése vált

---

cura di Donatella COPPINI, Michele FEO, Le Lettere, Firenze, 2012, voll. I–II [= *Quaderni petrarcheschi*, XV–XVI (2005–2006) és XVII–XVIII (2007–2008)], vol. I, pp.577–603; PIACENTINI, Angelo, «Se miscere cum magnis mira arte». L'*Historia Augusta*, il *De remediis* e le lettere *Senili*, *Studi petrarcheschi*, n. s., XXI (2008), pp.1–80; és BELLINI, Agnese, Le postille del Petrarca a Cassiodoro, *De anima* (Par. lat. 2201), *Studi petrarcheschi*, n. s., XXIII (2010), pp.1–43.

⁵ DELISLE, Léopold, Notice sur un livre annoté par Pétrarque (Ms. Latin 2201 de la Bibliothèque Nationale), *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques*, 35/2 (1897), pp.393–408: pp.405–407.

általánosan elfogadottá, aki szerint Petrarca a kedvenc műveit, „ideális könyvtárának” darabjait sorolta fel a kódex utolsó lapján.⁶ Ezen interpretációk gyengéségeire nemrég Vincenzo Fera mutatott rá, aki meggyőző érveket hozott fel amellett, hogy a *libri mei peculiare*sben olyan szerzők, illetve opusok szerepelnek, amelyeket a listák papírra vetésekor Petrarca igen alaposan ismert és saját „szellemi javaként” kezelt.⁷ Különösen igaz ez a második, szűkebb jegyzékre, amely az elsőből válogat, azt „korigálja”, és Fera szerint jobban megfelel a fiatal Petrarca valós ismereteinek: szemben az első, kicsit nagyzó változattal, ebben már tényleg csak azok az auktorok vannak feltüntetve, akiknek a munkáiról a költő úgy érezhette, hogy tökéletesen birtokolja őket.⁸ Ilyen szerző Iustinus is, aki a második listán Valerius Maximusszal, Florusszal és Sallustiusszal együtt szerepel a történetírók csoportjában.⁹

A korai ismeret ellenére Petrarca viszonylag későn rögzítette véleményét Iustinusról. Az első ilyen jellegű információval a *De viris illustribus* „egyetemes” változatának 1353–1355 között írt József-életrajzában találkozhatunk;¹⁰ ezt a *Triumphus Fame* második énekének torzóban maradt változata követi, amely valószínűleg 1371 körül keletkezett;¹¹ majd Petrarca utolsó, 1373-ban papírra vetett invektívája, a *Contra*

---

⁶ ULLMAN, B[erthold] L[ouis], Petrarch's Favorite Books, in ID., *Studies in the Italian Renaissance*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1973², pp.113–133. (A tanulmány először 1923-ban jelent meg.)

⁷ FERA, Vincenzo, *I libri peculiare*s, in *Petrarca, l'umanesimo*, i. m., pp.1077–1100, a listák átírása: pp.1097–1099 (vö. tav. I. és fig. I.).

⁸ *Ibid.*, pp.1093–1095.

⁹ *Ibid.*, p.1099.

¹⁰ Az életrajz datálásáról ld. PETRARCA, *De viris illustribus. Adam–Hercules*, i. m., pp. XXXII–XXXIV.

¹¹ Ld. PETRARCA, *Trionfi*, i. m., pp.587–591.

eum qui maledixit Italie zárja a sort.¹² A két latin műben Petrarca elmarasztalja Iustinust, mert a Szentírással összevetve megbízhatatlannak bizonyul, noha egyéb kérdésekben egyáltalán nem hiteltelen történetíró.¹³ Emiatt azonban Iustinusnak nem kell túlzottan szégyenkeznie, Petraracánál ugyanis megbízhatóság szempontjából a Biblia mindig az első helyet foglalta el, már csak azért is, mert úgy gondolta, hogy ez az egyetlen mű, amely az isteni gondviselésnek köszönhetően megmenekült a szövegromlástól.¹⁴ Az olasz

---

¹² A datálásról ld. PETRARCA, *Contra eum*, i. m., p.8/n.4.

¹³ *Vir. ill.*, Ioseph, 69: „*Multa quidem de hoc viro nec pauca de reliquis primoribus gentis Hebreorum Iustinus, alioquin minime vanus ystoricus, hac tamen in parte fabulosus et veris attestans falsa, conscripsit, in quibus se verioris ystorie detexit ignarus.*”; *Inv. mal.*, 232: „*Nec obiciam Augustinum, qui quarto libro Civitatis Dei, de Iustino et Trogo, quem Iustinus abbreviat, mentione oborta, »Quedam« inquit »illos fuisse mentitos alie fideiores litere ostendunt« [Aug., Civ., IV, 6].”*

¹⁴ *Rem.*, I 43, 12: „*Inter humanarum inventionum tot ruinas litere sacre stant, cum maiore hominum studio, tum vel maxime protegente sua sancta poemata, suas sanctas historias divinasque suas leges auctore illarum Deo suamque perennitatem suis inventionibus largiente; reliquarum [reliquorum ed. Carraud] nobilissime pereunt et iam magna ex parte periere.*”. A négy korai nyomtatványra támaszkodó Christophe Carraud szövegét minden esetben az alábbi kéziratok alapján ellenőriztem és szükség esetén javítottam, időnként a központosítást is módosítva: Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Lat. Z. 475 (= 1660); Paris, BnF, Lat. 6496; Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana [= BML], Plut. 26 sin. 8; Firenze, BML, Plut. 90 inf. 7; Firenze, BML, San Marco 340. A velencei kódexet *in situ* vizsgáltam, a többi esetben pedig az egyes könyvtárak honlapján (gallica.bnf.fr; illetve teca.bmlonline.it) elérhető digitális fotómásolatokat használtam. A szövegahagyományról és az itt felsorolt kódexekről ld. FEO, Michele, *La nota penetrata nel testo (Rem., II 78)*, in *Petrarca nel tempo*, i. m., pp. 396–405; és PERUCCHI, Giulia, *Petrarca e le arti figurative. De remediis utriusque Fortune, I 37–42*, *Le Lettere*, Firenze, 2014, pp.87–140. A gondviselés által megőrzött Biblia teóriájáról ld. FERA, Vincenzo, *La filologia del Petrarca e i fondamenti della filologia umanistica*, in AA.VV., *Il Petrarca latino e le origini dell'umanesimo. Atti del Convegno internazionale Firenze 19-22 maggio 1991*, voll. I–II [= *Quaderni petrarcheschi*, IX–X (1992–1993)],

költeményben pedig azért éri kritika az *Epitoma* szerzőjét, mert nem ás le a dolgok mélyére, csak a felszín karcolja.¹⁵ Erre azonban művének jellege predesztinálja más kivonatkészítőkkal, Festusszal és Florusszal együtt. Összességében Petrarca nem vetette meg Iustinust, sőt a jelesebb szerzők közé sorolta,¹⁶ még ha nem is tartotta olyan megbízható és jó stílusú történetírónak, mint Liviust vagy Sallustiuszt.¹⁷ Azt mindenképpen kiérdemelte, hogy a költő név szerint hivatkozzon rá,¹⁸ ami már egyfajta elismerésnek számít, Petrarca ugyanis az egyáltalán nem becsült forrásaira a szerző személyét homályban hagyó szófordulatokkal („*quidam*”, „*ut aiunt*” stb.) szokott utalni.¹⁹

Hiányosságai ellenére Iustinus volt Petrarca egyik legfontosabb forrása, ha az Itálián kívüli területek, különösen a Közel-Kelet és a Földközi-tenger keleti medencéjének ókori történelmét akarta tanulmányozni. Valójában lényegesen többször merített tőle, mint ahányszor név szerint hivatkozik rá. Két ilyen, konkrét hivatkozás nélküli esetet szeretnék

---

Le Lettere, Firenze, 1996, vol. II, pp.367–391: p.386; és PETRARCA, *De viris illustribus. Adam–Hercules*, i. m., pp. LXXIII–LXXIV.

¹⁵ TF, IIa, 97–99: „Trogo che col suo stile abbraccia il mondo, / non stringe, e Iustin seco e Festo e Floro / tocca la soperficie ma no 'l fondo”.

¹⁶ Vö. BILLANOVICH, Giuseppe, Petrarca e i libri della cattedrale di Verona, in *Petrarca, Verona e l'Europa. Atti del Convegno internazionale di studi (Verona, 19–23 sett. 1991)*, a cura di Giuseppe BILLANOVICH, Giuseppe FRASSO, Antenore, Padova, 1997, pp.117–178: p.160.

¹⁷ Liviusról ld. például *Mem.*, I 18 és II 19; Sallustiusról pedig *Mem.*, I 17 és II 17, 13.

¹⁸ Ld. például *Vir. ill.*, XV (Alexander), 40 és 46; XVI (Pyrrus), 1; Ioseph, 69 és Iason, 18; *Mem.*, I 7, 1; I 24, 8 és IV 60, 3; *Fam.*, XXII 14, 8; stb.

¹⁹ Vö. VELLI, Giuseppe, Petrarca e la grande poesia latina del XII secolo, *Italia medioevale e umanistica*, XXVIII (1985), pp.295–310: pp.297–298.

kiemelni az 1354–1366 között írt *De remediis utriusque fortune* c. dialógusból;²⁰ mindkettőnek Alkibiadés a főszereplője.

A dialógus második könyvének *De quesito ex indignis laudibus pudore* c. fejezetében a Fájdalommal beszélgető Ráció megjegyzi, hogy a görög hadvezér a szépségével és az ékesszólásával fedte el a jellemhibáit:

Sunt enim qui aspectu vel eloquio vitia morum tegunt; quod de Alcibiade accepimus, de multis vidimus. (Rem., II 26 [25], 8)²¹

A mű összes kiadója és fordítója Valerius Maximus hatodik könyvének egyik passzusára és/vagy Cornelius Nepos Alkibiadés-életrajzának első caputjára hivatkozik forrásként,²² ezekben azonban nem találjuk meg a fenti információt, csak a hadvezér jó és rossz tulajdonságairól, illetve jó és

---

²⁰ Azért esett erre a műre a választásom, mert kritikai igényű szövege még nem áll rendelkezésünkre, a teljes művet közlő modern kiadások és fordítások ugyanis a korai nyomtatványokra támaszkodnak, és jegyzetapparátusukban olykor nincsenek, vagy pedig kisebb-nagyobb hibákkal vannak feltüntetve a források.

²¹ A kéziratok döntő többségétől eltérően Carraud a második könyv nyolcadik fejezetét kettébontja, így a könyv nála – tévesen – 131 helyett 132 fejezetből áll. A félreértések elkerülése végett a hivatkozásokban Carraud számozását követem, de szögletes zárójelben megadom a kéziratok szerinti fejezetszámot is.

²² PÉTRARQUE, *Le remèdes*, i. m., vol. II, p.472; vö. [PETRARCA, Francesco] PETRARCH'S *Remedies for Fortune Fair and Foul. A Modern English Translation of De remediis utriusque Fortune, with a Commentary*, by C[onrad] H. RAWSKI, voll. I–V, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1991, vol. IV, p.129/n.3; PETRARCA, Francesco, *I rimedi per l'una e l'altra sorte*, traduzione e note a cura di Ugo DOTTI, voll. I–IV, Nino Aragno Editore, Torino, 2013, vol. III, p.1153/n.3; [PETRARCA, Francesco] PETRARCHA Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól. Székely László fordítása (1760–1762)*, s. a. r., jegyz. BÍRÓ Csilla, LENGYEL Réka, MÁTÉ Ágnes, Lazi, Szeged, 2015, p.577.

balszerencséséről olvashatunk.²³ Cornelius Nepos forrásként való feltüntetése ráadásul azért is problematikus, mert Petrarca műveiben és glosszáiban semmi nyoma nincs annak, hogy ismerte volna a töredékesen fennmaradt életrajzokat.²⁴ A *De remediis* idézett passzusában megbúvó reminiscencia („*vitia morum*”) azonban kétséget sem hagy afelől, hogy Petrarca itt Iustinus *Epitomájának* ötödik könyvéből merített, ahol valóban azt olvassuk, hogy Alkibiadés jól el tudta rejteni a jellemhibáit ékesszólásának árnyékában:

Erat enim et aetatis flore et formae veneratione nec minus eloquentia etiam inter Athenienses insignis, sed in conciliandis amicitiarum studiis quam in

---

²³ Val. Max., VI 9, ext. 4: „*Nam Alcibiaden quasi duae fortunae partitae sunt, altera quae ei nobilitatem eximiam, abundantes divitias, formam praestantissimam, favorem civium propensum, summa imperia, praecipuas potentiae vires, flagrantissimum ingenium adsignaret, altera quae damnationem, exsilium, venditionem bonorum, inopiam, odium patriae, violentam mortem infligeret: nec aut haec aut illa universa, sed varia perplexa, freto atque aestui similia.*”; mértékadó kiadás: VALERI MAXIMI *Facta et dicta memorabilia*, edidit John BRISCOE, voll. I–II, in aedibus B. G. Teubneri, Stuttgartiae et Lipsiae, 1998.; *Nep., Alc.*, 1: „*Alcibiades, Cliniae filius, Atheniensis. In hoc quid natura efficere possit videtur experta. Constat enim inter omnes, qui de eo memoriae prodiderunt, nihil illo fuisse excellentius vel in vitiis vel in virtutibus. Natus in amplissima civitate summo genere, omnium aetatis suae multo formosissimus; ad omnes res aptus consiliique plenus (namque imperator fuit summus et mari et terra); disertus, ut in primis dicendo valeret, quod tanta erat commendatio oris atque orationis, ut nemo ei dicendo posset resistere; dives; cum tempus posceret, laboriosus, patiens; liberalis, splendidus non minus in vita quam victu; affabilis, blandus, temporibus callidissime serviens: idem, simul ac se remiserat neque causa suberat quare animi laborem perferret, luxuriosus, dissolutus, libidinosus, intemperans reperiebatur, ut omnes admirarentur in uno homine tantam esse dissimilitudinem tamque diversam naturam.*”; mértékadó kiadás: CORNELII NEPOTIS *Vitae cum fragmentis*, edidit Peter K. MARSHALL, Teubner, Leipzig, 1977.

²⁴ Vö. NOLHAC, *Pétrarque et l’humanisme*, i. m., vol. II, pp.42–43.

retinendis vir melior, quia morum vitia sub umbra eloquentiae primo latebant. (Iust., Epit., V 2, 6–7)²⁵

Hasonló helyzettel találjuk szemben magunkat kicsit később, a *De incendio* c. fejezetben, ahol a Fájdalomnak adott válaszában a Ráció Alkibiadésszel nyitja azoknak a híres személyeknek a sorát, akik tűzben lelték halálukat:

[Dolor] *Ex incendio vix abii.* [Ratio] *An ne igitur evasisse fortune trahis ad iniuriam? Sine queri Alcibiadem, qui hostili ex incendio non evasit.* (Rem., II 55 [54], 1–2)

A modern kiadások kivétel nélkül a Petrarca által nem ismert Cornelius Neposra hivatkoznak,²⁶ annak ellenére, hogy őszerinte Alkibiadésnak sikerült kimenekülnie a rágyújtott házból, ezért ellenségei hajítódárdákkal ölték meg.²⁷ A *De remediis*ben olvasható változat valódi forrását azonban ismét Iustinusnál találjuk meg:

Caedes deinde civium ab Alcibiade auspantur, ne iterum rem publicam sub obtentu liberationis invaderet. Quem cum profectum ad Artaxerxen,

---

²⁵ Iustinus *Epitomájának* kritikai szövegét végig az alábbi kiadásból idézem: M. IUNIANI IUSTINI *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, post Franciscum RUEHL iterum edidit Otto SEEL, in aedibus B. G. Teubneri, Stutgardiae, 1985.

²⁶ PÉTRARQUE, *Le remèdes*, i. m., vol. II, p. 514; PETRARCH'S *Remedies*, i. m., vol. IV, p.195/n.1; PETRARCA, *I rimedi*, i. m., vol. III, p.1317/n.1; PETRARCHA, *A jó szerencsének*, i. m., p.586.

²⁷ Nep., *Alc.*, 10, 4–6: „*Missi clam vicinitati, in qua tum Alcibiades erat, dant negotium ut eum interficiant. Illi cum ferro aggredi non auferent, noctu ligna contulerunt circa casam eam, in qua quiescebat, eamque succenderunt, ut incendio conficerent, quem manu superari posse diffidebant. Ille autem ut sonitu flammae est excitatus, etsi gladius ei erat subductus, familiaris sui subalare telum eripuit. Namque erat cum eo quidam ex Arcadia hospes, qui numquam discedere voluerat. Hunc sequi se iubet et id quod in praesentia vestimentorum fuit arripit. His in ignem conectis flammae vim transiit. Quem ut barbari incendium effugisse viderunt, telis eminus missis interfecerunt caputque eius ad Pharnabazum rettulerunt*”.

*Persarum regem, conperissent, citato itinere miserunt, qui eum interciperent; a quibus occupatus, cum occidi aperte non posset, vivus in cubiculo, in quo dormiebat, crematus est. (Iust., Epit., V 8, 12–14)*²⁸

Az *Epitoma* alapos ismeretét tanúsítják a költő glosszái is. Munka közben Petrarca nemegyszer rögzítette kódexeinek margóin, ha egy-egy személyről, eseményről vagy jelenségről Iustinus hasonlóképpen, esetleg pontosabban vagy részletesebben számolt be,²⁹ vagy ha az ő adataival ki lehetett

---

²⁸ Csak zárójelben jegyzem meg, hogy arra is van példa, hogy a kiadók Iustinusot adják meg tévesen forrásként. A *Seniles* kilencedik könyvének első levelében Petrarca idéz egy passzust, miszerint a gallok akkor sajátították el a szőlő- és olajfatermesztést, amikor Róma már ifjú volt: *Sen.*, IX 1, 52, [PETRARCA, Francesco] PÉTRARQUE, *Lettres de la vieillesse*, édition critique d'Elvira NOTA, présentation, notices et notes de Ugo DOTTI, voll. I–V, Les Belles Lettres, Paris, 2002–2013, vol. III, p. 143: „*Certe, quod omitti non debet, galli, sicut scriptum est, usum vitis et oleae, Roma iam adolescente, didicerunt [...]*”. A vonatkozó jegyzetben (ibid., p.504/n.72) Ugo Dotti Iustinusra (*Epit.*, XLIII 4, 1) hivatkozik, és a történetíró tényleg beszámol arról, hogy a gallok görög közvetítéssel elsajátították többek között a szőlő- és olajfatermesztést is (*Iust., Epit.*, XLIII 4, 1–2), de egyáltalán nem említi, hogy ez Róma ifjúkorában történt volna. Petrarca valódi forrása ebben az esetben Macrobius volt, akitől csaknem szó szerint idézte a kérdéses passzust, ld. *Macr., Comm. in Somm. Scip.*, II 10, 8: „[...] *ecce Galli vitem vel cultum oleae Roma iam adolescente didicerunt [...]*”; mértékadó kiadás: AMBROSII THEODOSII MACROBII *Commentarium in Somnium Scipionis*, edidit Iacobus WILLIS, in aedibus B. G. Teubneri, Stuttgartiae et Lipsiae, 1994. Silvia Rizzo egyébként sokkal megbízhatóbb *Seniles*-kiadása egyáltalán nem tünteti fel a forrást, ld. PETRARCA, Francesco, *Res seniles. Libri IX–XII*, a cura di Silvia RIZZO con la collaborazione di Monica BERTÉ, Le Lettere, Firenze, 2014, p. 48 (az ottani tagolás szerint *Sen.*, IX 1, 138).

²⁹ Ld. például Milano, Biblioteca Ambrosiana, A 79 inf., f. 8v (PETRARCA, *Le postille del Virgilio Ambrosiano*, i. m., vol. II, p. 515, n° 240); f. 39v (ibid., vol. I, p.251, n° 177); f. 53v (ibid., vol. II, p.617, n° 611) és f. 66v (ibid., vol. II, p.654, n° 709); Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 2193, f. 85va (TRISTANO, *Le postille*, i. m., p. 441, n° 1051) és f. 86ra (ibid., p.442, n° 1059); Paris, BnF, 5720, f. 58ra, vö. FENZI, Enrico, *Petrarca lettore di Curzio Rufo*, in ID., *Saggi petrarcheschi*, Cadmo, Fiesole (Firenze), 2003, pp.417–445: p.425.

egészíteni az éppen olvasottakat.³⁰ Az sem került el a figyelmét, ha a történetírónál ugyanarról az eseményről más információt talált, mint az íróasztalán heverő műben.³¹ Olykor egy-egy jelenet Petrarca emlékezetében egy másik, tartalmilag hasonló vagy valamilyen más módon az olvasotthoz logikailag köthető iustinusi jelenetet idézett fel,³² máskor pedig szövegegyezésre bukkant Iustinus és az aktuálisan olvasott szerző között.³³

A Petrarca glosszái és művei közötti kapcsolat illusztrálására ismét a *De remediis*ből hoznék egy példát. A dialógus első könyvének száznegyedik fejezetében (*De inimici morte*) a Ráció a következő választ adja az ellensége halála miatt ujjongó Örömmek:

Si est hostis inglorius, de ipsius morte gaudere turpe est et dolere superfluum; sin illustris, honestus piusque est dolor, etsi non propter hominem, at propter virtutem, que in dies rariora habet hospitia. Sic Metellus Macedonicus Africani iunioris, sic Cesar Pompeii, sic Alexander Darii mortem flevit. (Rem., I 104, 10)

Cristophe Carraud szerint Petrarca a *Periochae* címen ránk maradt Livius-kivonatban olvasott a Dareioszt megsirató Nagy Sándorról (Liv., *Per.*, CXII). Ez a hivatkozás bekerült a

---

³⁰ Paris, BnF, Lat. 5690, f. 107rb (*Reliquiarum servator*, i. m., p.231, n° 77).

³¹ Paris, BnF, Lat. 5720, f. 30rb, vö. FENZI, Petrarca lettore di Curzio Rufo, i. m., p.425.

³² Oxford, Exeter College, 186, f. 12va (BERTÉ, Petrarca lettore di Suetonio, i. m., p.70, n° 274), vö. f. 17rb (ibid., p.95, n° 408); Paris, BnF, Lat. 5690, f. 183vb (*Reliquiarum servator*, i. m., p.287, n° 259); Paris, BnF, Lat. 5720, f. 33rb, vö. FENZI, Petrarca lettore di Curzio Rufo, i. m., p.425; és PIACENTINI, Se miscere, i. m., pp.49–50.

³³ Paris, BnF, Lat. 5720, f. 20ra, vö. FENZI, Petrarca lettore di Curzio Rufo, i. m., p.425.

dialógus későbbi kiadásaiba is,³⁴ de ha ellenőrizzük a kérdéses szöveghelyet, rögtön kiderül, hogy ott nem Sándorról és Dareiosról, hanem a Pompeius halála miatt szomorkodó Caesarról van szó.³⁵ A *De remediis* angolra fordító Conrad H. Rawski Curtius Rufus ötödik könyvének végéhez irányítja az olvasót,³⁶ ami valóban sokkal relevánsabb forrásnak tűnik, mindössze annyi vele a probléma, hogy Petrarcának a *Historia Alexandri Magni* tartalmazó kódexében – a hagyomány többi kéziratához hasonlóan – egy kiterjedt lakúna van az ötödik könyv végén és a hatodik könyv elején,³⁷ így ő ott nem olvashatott az ellensége halála miatt könnyeket hullató makedón uralkodóról. Szerencsére azonban ez a hiány nem maradt észrevétlen a kódexben, a másoló ugyanis a bal margón lakonikus tömörséggel jelezte, hogy a szöveg csonka: „*Deest multum*” (Paris, BnF, Lat. 5720, f. 34ra). A megjegyzés alá írt glosszájában pedig Petrarca Iustinushoz irányította magát, hogy onnan pótolja a Curtius Rufus művéből hiányzó információkat: „*Require Iustinum, XI°, ad finem*”.³⁸ Az *Epitoma*

---

³⁴ PÉTRARQUE, *Les remèdes*, i. m., vol. II, p. 372; PETRARCA, *I rimedi*, i. m., vol. II, p.773/n.2; PETRARCHA, *A jó szerencsének*, i. m., p.555.

³⁵ Liv., *Per.*, CXII: „*Caesar post tertium diem insecutus, cum ei Theodotus caput Pompei et anulum obtulisset, infensus est et inlacrimavit.*”; mértékadó kiadás: T. LIVI *Ab urbe condita libri*, pars IV, *Libri XLI–XLV*, ediderunt W. WEISENBORN, M. MUELLER. *Periochae omnium librorum. Fragmenta Oxyrhynchi reperta. Iulii Obsequentis Prodigiorum liber*, edidit Otto ROSSBACH, in aedibus B. G. Teubneri, Stuttgartiae, 1981.

³⁶ PETRARCH'S *Remedies*, i. m., vol. II, p.382/n.7.

³⁷ Vö. Q. CURTI RUFII *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, iterum recensuit Edmundus HEDICKE, editio maior, in aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae, 1908, p.147, ad l. 21 (Curt., *Hist. Alex.*, V 13, 25).

³⁸ A széljegyzetek átírásához a könyvtár honlapján (gallica.bnf.fr) elérhető digitális fotómásolatot használtam; vö. BILLANOVICH, *Petrarca e i libri*, pp.159–160.

tizenegyedik könyvének végén meg is találjuk a kérdéses jelenetet:

Quae ubi Alexandro nuntiata sunt, viso corpore defuncti tam indignam illo fastigio mortem lacrimis prosecutus est corpusque regio more sepeliri et reliquias eius maiorum tumulis inferri iussit. (Iust., Epit., XI 15, 14–15)

A Par. Lat. 5720 glosszája tehát nem hagy kétséget afelől, hogy a *De remediis* idézett passzusában Petrarca Iustinustól vette a Sándorra és Dareiosra vonatkozó információját,³⁹ és így újabb igazolást nyer az is, hogy a költő kódexeinek és széljegyzeteinek vizsgálata elengedhetetlen az életmű filológiai tanulmányozásához.

II. Petrarca Iustinus-kódexe nyomában

II. 1. Lodewijk Heyligen van Beringen történeti gyűjteménye

Petrarca Iustinus-kódexe sajnos elveszett vagy legalábbis még nem került elő; ez utóbbi esetben ott lappang valahol a több mint kétszáz kézirat között, amelyek az időben és térben is igen kiterjedt szöveghagyományt alkotják.

Szerencsére azonban van támpontunk ahhoz, hogy az ismeretlen kódex szövegét legalább hozzávetőlegesen rekonstruálhassuk. Giuseppe Billanovich már az 1970-es években felhívta a figyelmet a milánói Biblioteca Ambrosiana egyik kéziratára (F 138 sup.), amelyet Petrarca barátja, az általa Socratesnek nevezett Lodewijk Heyligen van Beringen

---

³⁹ Ugyanez igaz a *De viris illustribus* Nagy Sándor-életrajzára is, ahogyan azt a kritikai kiadást gondozó Guido Martellotti – Pierre de Nolhac nyomán – kiválóan észrevette, ld. *Vir. ill.*, XV (Alexander), 14: „*Quod audiens Alexander et corpus invisit et tanto regi lacrimas dedit ac regiam sepulturam.*”; vö. PETRARCA, *De viris illustribus*, i. m., p.61, ad ll. 71–88; és NOLHAC, *Pétrarque et l’humanisme*, i. m., vol. II, p.97; de egyikőjük sem figyelt fel a glossza és a *De remediis* közötti kapcsolatra.

állíttatott össze magának 1335-ben.⁴⁰ A kódex egymástól elég távol álló latin történetírók vaskos gyűjteménye, amely az alábbi műveket tartalmazza: Valerius Maximus: *Facta et dicta memorabilia*, kiegészítve C. Titius Probus *De praeominibus* c. traktátusával, amelyet akkoriban Valerius tizedik könyvének hittek (ff. 1r–80r); Iustinus: *Epitoma* (ff. 82r–141v); Florus: *Epitomae* (ff. 142r–166r); Sallustius: *Bellum Iugurthinum* (ff. 166r–184v) és *Coniuratio Catilinae* (ff. 184v–193v); Rufus Festus: *Breviarium* (ff. 194r–197r); végül egy középkori krónika a császárokról Iulius Caesartól Barbarossa Frigyesig (*Liber cronicarum imperatorum Rome vel Constantinopoli regnancium...*, ff. 198r–200v).⁴¹

Billanovich több érveléssel támasztotta alá feltételezését, miszerint Lodewijk Heyligen Petrarca segítségével, sőt talán az ő könyvtárának kéziratait felhasználva állíttatta össze szokatlanul bőséges és értékes történeti gyűjteményét, de a teljes körű szövegvizsgálatot a kutató nem végezte el. A kódex Iustinus *Epitomáját* tartalmazó részének összevetése Petrarca műveivel azonban alátámaszthatja Billanovich meglátásait.

---

⁴⁰ BILLANOVICH, Giuseppe, Tra Italia e Fiandre nel Trecento. Francesco Petrarca e Ludovico Santo di Beringen, in ID., *Petrarca e il primo umanesimo*, i. m., pp.362–376; és ID., Petrarca e gli storici latini, *ibid.*, pp.377–458. (Az első tanulmány eredetileg 1972-ben, a másik pedig 1974-ben jelent meg.) Lodewijk Heyligenről a legfontosabb tudnivalókat összefoglalja PAJORIN, Klára, *Alcuni amici del Petrarca e il modello medievale dei loro nomi letterari antichi*, in *Francesco Petrarca. L'opera latina: tradizione e fortuna. Atti del XVI Convegno internazionale (Chianciano-Pienza 19–22 luglio 2004)*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI, Franco Cesati, Firenze, 2006, pp.323–334: pp.324–325, további szakirodalmi hivatkozásokkal.

⁴¹ A kódex legújabb leírását Giuseppe Frassónak köszönhetjük: *Francesco Petrarca. Manoscritti e libri a stampa della Biblioteca Ambrosiana*, a cura di Marco BALLARINI, Giuseppe FRASSO, Carla Maria MONTI, Libri Scheiwiller, Milano, 2004, p.101, n° 24.

A Iustinus-hagyomány fontosabb kéziratai négy *classis*ba sorolhatók (τ , ι , π , γ),⁴² amelyek közül elsősorban kettő, az Alpokon túli (τ) és az itáliai⁴³ (ι) szövegváltozatai keverednek Socrates kódexében,⁴⁴ kiegészülve kevésbé megbízható kéziratok verzióival (ς : *codices deteriores*) és saját olvasatokkal.⁴⁵ Hasonló eredményre jutunk a Petrarca műveiben található Iustinus-idézetek és fontosabb allúziók vizsgálatával is: a τ és ι változatok mellett saját variánsokat azonosíthatunk. Ha pedig ezeket összevetjük a milánói kódexszel, akkor a hasonlóságok és különbségek elemzésével megkísérélhetjük rekonstruálni a költő által használt kézirat szövegének főbb vonásait.⁴⁶

II. 2. Közös olvasatok

II. 2. 1. Közös τ olvasatok

A petrarcai szövegkorpusz és Socrates kódexe több esetben közös τ verziót közvetít.

---

⁴² Vö. M. IUNIANI *IUSTINI Epitoma*, i. m., pp. IV–X; REYNOLDS, L. D., *Justinus, in Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, ed. by L. D. REYNOLDS, Clarendon Press, Oxford, 1983, pp.197–199; PETOLETTI, Marco, *La storia del testo di Giustino: punti di arrivo, prospettive di ricerca*, in *Studi sull'Epitome di Giustino. I. Dagli Assiri a Filippo II di Macedonia*, a cura di Cinzia BEARZOT, Franca LANDUCCI, Vita e Pensiero, Milano, 2014, pp.3–25.

⁴³ A kiadók által használt *Italica* megnevezés megtévesztő, egyrészt mert a *classis*ba nem csak itáliai eredetű kéziratok tartoznak, másrészt mert a π és γ *classis*okat ugyanilyen joggal nevezhetnénk itáliainak, ugyanis az előbbi részben, az utóbbi pedig teljes egészében az Alpoktól délre keletkezett kéziratokat tartalmaz; ld. REYNOLDS, *Justinus*, i. m.; és PETOLETTI, *La storia*, i. m., pp.13–16.

⁴⁴ Vö. BILLANOVICH, *Petrarca e gli storici latini*, i. m., pp.396–398.

⁴⁵ „Saját olvasatnak” azokat a szövegváltozatokat nevezem, amelyeket a Teubner-kiadás jegyzetapparátusa nem regisztrál, de természetesen nem kizárt, hogy a teljes hagyomány több kódexe is tartalmazza őket.

⁴⁶ A milánói kódexet *in situ* vizsgáltam.

1) A *De viris illustribus* 1353–1356 közé datálható⁴⁷ kibővített változatának *Ninus*-életrajzában Petrarca megemlíti, hogy az asszír uralkodó trónra lépése előtt kevés volt a háború, azokat pedig messzi vidékeken és nem hatalomvágyból vívták:

Rara quidem ante huius etatem regis [scil. Nini] bella, eaque non finitima sed longinqua, neque tam imperii appetitu, quam vel defensionis necessitate vel glorie studio gesta noscuntur. (Vir. ill., Ninus, 15)

A költő forrása Iustinus első könyve, ahol Ninusszal Vezosis egyiptomi és Tanaus szkíta uralkodó van szembeállítva, akik távolra vezetett hadjárataikban csupán népüknek akartak dicsőséget szerezni, legalábbis az F 138 sup. szövegével megegyező τ olvasat szerint:

Fuere quidem temporibus antiquiores Visores [Vezosis ed., Vizores VQR (τ)] Egypti [Aegyptius ed., Aegypti GQR (τ)] et Scythie rex Tanaus, quorum alter in Pontum, alter usque Egyptum excessit. Sed longinqua, non finitima bella gerebant nec imperium sibi, sed populis suis gloriam quaerebant contentique [sic; contentique ed.] victoria imperio abstinebant. (f. 82rb, Iust., Epit., I 1, 6–7)⁴⁸

Az τ *classis* kódexeinek szövegéből azonban a „*gloriam*” szó hiányzik és a szórend is eltérő („*gerebant bella contentique victoria non imperium sibi sed populis suis quaerebant*”): e verzió szerint a két uralkodó nem „dicsőséget”,

---

⁴⁷ A datálásról ld. FERA, Vincenzo, *I fragmenta de viris illustribus* di Francesco Petrarca, in *Caro Vito. Essays in Memory of Vittore Branca*, ed. by Jill KRAYE, Laura LEPSCHY, in collaboration with Nicola JONES. = *The Italianist*, 27 (2007), special supplement 2, pp.101–132: pp.103–107; és PETRARCA, *De viris illustribus. Adam–Hercules*, i. m., pp. XXI–XLVIII.

⁴⁸ A kritikai kiadásban használt kódexeket jelölő rövidítések feloldásához ld. M. IUNIANI *IUSTINI Epitoma*, i. m., p.XVII.

hanem „birodalmat” akart szerezni a népének, ami nem magyarázná meg a Petrarca által hangsúlyozott ellentétet.

2) Ugyanazon mű Semiramis-életrajzában Petrarca harminckét évben határozza meg az asszír királynő uralkodásának időtartamát:

Semiramis vero, cum post mortem viri annos duos et triginta regnasset, a filio est interfecta [...]. (Vir. ill., Semiramis, 15)

Ez eltér az ι szövegváltozatban szereplő negyvenkét évtől, de megegyezik a τ *classis* és az F 138 sup. olvasatával:

Ad postremum cum concubitu filii petisset, ab eodem interfecta est, duos et XXX [duos et XL ι] annos post Ninum regno potita. (f. 82va, Iust., Epit., I 2, 10)⁴⁹

3) Az 1354 és 1366 között írt *De remediis utriusque fortune* első könyvének hatvannyolcadik fejezetében (*De opima dote*) az Örömmel dialógust folytató Ráció a spártai törvényhozó, Lykurgos rendelkezését dicséri, amely előírta, hogy a hajadonok hozomány nélkül menjenek férjhez:

Unde dos ingreditur, inde libertas egreditur, quod bene providerat Ligurgus [Lycurgus ed. Carraud], cuius lege cautum fuit ut indotate nubarent, et adiecta ratio »ut uxores eligerentur, non pecunie, severiusque [securiusque ed. Carraud] matrimonia sua viri coererent, cum nullis frenis dotis tenerentur«. (Rem., I 68, 6)

---

⁴⁹ Petrarca negyvenkét évet olvashatott Orosiusnál is (*Hist.*, I 4, 4); mértékadó kiadás: PAULI OROSII *Historiarum adversum paganos libri VII*, ex recognitione Caroli ZANGEMEISTER, in aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae, 1889; és ugyancsak negyvenkét évet találhatott Eusebius–Hieronymus *Chronicon*­jában (a. Abr. 10 és 52); mértékadó kiadás: *Eusebius Werke*, Bd. VII, *Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon*, hrsg. Rudolf HELM, Teil I. *Text*, Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1913.

Petrarca itt Iustinus harmadik könyvét idézi a Lodewijk Heyligen kódexével azonos τ szövegváltozat szerint:

Virgines sine dote nubere iussit [scil. Ligurgus], ut uxores eligerentur [legerentur ι], non pecunie, severiusque matrimonia sua viri cohercerent, cum nullis frenis dotis tenerentur. (f. 89rb, Iust., Epit., III 3, 8)

4) *Contra eum qui maledixit Italie* című invektíváját Petrarca az Avignon és Franciaország előnyeit dicsérő, Rómát és Itáliát becsmérő Jean de Hesdin párizsi magister ellen írta 1373-ban. Vitapartnere művének egy pontján Iustinust idézve megemlítette a fegyvereikkel több provinciát legázoló, rettegett gallokat.⁵⁰ Válaszában a költő ugyanazt a történetíró citálva emlékeztet a fosztogató gallok végtelen sorsára:

Reliqui [scil. Galli], fugientes et incommodis multis afflicti atque attriti et preventi ab hostibus, periere, »ut nemo ex tanto exercitu, qui paulo ante fiducia virium etiam deos contemnebat, vel ad memoriam tante cladis superesset«. Testem ab adversario citatum in iudicium adduco Iustinum ipsum, cuius hic est quarti et vigesimi libri finis” (Inv. mal., 238)

A Petrarca által felhozott iustinusi passzusban (XXIV 8, 16) egyetlen apró eltérés van az ι szöveghagyomány és a τ *classist* követő F 138 sup. olvasata között: előbbiben „*velut ad memoriam*”, utóbbiban (f. 121rb) a fent is látott „*vel ad memoriam*” szerepel.

---

⁵⁰ *Magister Iohannes de Hisdinio in Franciscum Petrarcham*, 79–80, BERTÉ, Monica, *Jean de Hesdin e Francesco Petrarca*, Centro interdepartimentale di studi umanistici, Messina, 2004, pp. 146–148: „Unum tamen pro multis sufficiat et, ut brevius fiat, advertat Pompei Trogi breviatorem Iustinum, libro XIII sic dicentem: »[...] Hortante deinde successu, divisis agminibus alii Greciam, alii Macedoniam omnia ferro prosternentes petivere, tantusque terror gallici nominis erat, ut etiam reges non lacessiti ultro pacem ingenti pecunia mercarentur« [Iust., Epit., XXIV 4, 6–7].”

II. 2. 2. *Közös ι olvasatok*

Néhány további esetben mind Socrates kódexe, mind Petrarca az ι hagyományhoz igazodik.

1) A *De viris illustribus* 1341–1343 között írt Pyrrhos-életrajzában Petrarca felidézi az épeirosi király Spárta elleni háborúját:

Pyrrus Epyro ac Macedonia non contentus, sed Grecie Asieque inhians et querendis, ut dixi, quam servandis regnis fortunatior aptiorque, Lacedemonas invadit, bellicosissimam secundum Romanos gentem. Ubi ingenti non mulierum minus quam virorum impetu exceptus, non damnosius quam pudendius vincitur [...]. (Vir. ill., XVI /Pyrrus/, 29–30)

A passzus mondatszerkezetileg picit közelebb áll az eredeti Iustinus-szöveg ι olvasatához – amelyet az F 138 sup. kódex is követ –, mint a τ változathoz:

Primum illi bellum adversus Sparthanos fuit; ubi [ubi om. τ, ed.] maiore mulierum quam virorum virtute exceptus et Ptolomeum filium et exercitus partem robustissimam amisit [...]. (f. 122ra; Iust., Epit., XXV 4, 6)

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az „ubi” szerepeltetését a forrástól független szintaktikai igények is indokolhatják.

2) Az 1343–1345 között papírra vetett *Rerum memorandarum libri* első könyvének hetedik fejezetét Petrarca a tudomány szeretetéről és a filozófiában való jártasságról is híres thébai hadvezérnek, Epameinondasnak szenteli:

Sed ne ab hac illustrium commemoratione rerum alienigene se se fortassis exclusos putent, Epaminondas thebanus, quem apud prestantissimos auctores vel primum vel inter primos Grecie duces semper invenio, cuique »literarum studium ac philosophie doctrina tanta inerat, ut mirabile videretur« sicut Iustinus historicus ait, »unde tam insignia militie scientia homini inter literas nato«, is, inquam, cum quo Thebanorum omnis gloria, ut aiunt, et orta simul et extincta est, suavitate musica gemino labori debitum otium exornans, preclare quidem, ut est apud Ciceronem, »Grecis fidibus cecinisse dicitur« [vö. Cic., Tusc., I 2, 4]. (Mem., I 7, 1)

Információi jelentős részét Iustinus hatodik könyvének egy olyan passzusára alapozza, amely a τ *classis* kézírataiból hiányzik, de Socrates kódexében a lakúnát az ι szövegváltozattal pótolták:

Iam litterarum studium, iam philosophie doctrina tanta, ut mirabile videretur [Iam ~ videretur om. τ], unde tam insignis milicie scientia homini inter litteras nato. (f. 94vb, Iust., Epit., VI 8, 9)⁵¹

3) A *De viris illustribus* bővebb változatának körülbelül 1355-re datálható⁵² Iasón-életrajzában a költő kiter Media és Armenia alapítására, előbbit Iasón mostohafiának, Medusnak, utóbbit az argonauták egyikének, Armeniusnak tulajdonítva:

Post quem [scil. Iasonem] privignus eius Medus, quem coniunx Medea ex Egeo Atheniensium rege susceperat, et Armenius thesalus, Iasonis comitum unus, per vestigia ducis magnas quoque res in Asia gessere, adeo ut alter urbem conderet, de nomine matris ac proprio Mediam vocans, unde Medorum regnum sub quo tam diu postmodum Oriens fuit, alter Armenie suum nomen imponeret, regno, ut aiunt, omnium post Parthiam longe lateque maximo. (Vir. ill., Iason, 26)

Forrása mindkét esetben Iustinus negyvenkettedik könyve (*Epit.*, XLII 2, 10; 2, 12 és 3, 6), ahol Iasón

---

⁵¹ Petrarca két apró változtatást eszközölt az idézett mondaton: a „iam”-ot „ac”-ra cserélte és beszúrt egy igei állítmányt („inerat”); ezeket azonban nem szükséges kódexének saját olvasataira visszavezetnünk, inkább azzal indokolható, hogy a hosszú mondatot szintaktikailag gördülékenyebbé akarta tenni.

⁵² Vö. MALTA, Caterina, La vita di Giasone del Petrarca, in *Petrarca e il mondo greco*, vol. I, *Atti del Convegno internazionale di studi Reggio Calabria 26–30 novembre 2001*, a cura di Michele FEO, Vincenzo FERA et al. [= *Quaderni petrarcheschi*, XII–XIII (2002–2003)], Le Lettere, Firenze, 2007, pp.155–185: pp.168–169; és PETRARCA, *De viris illustribus. Adam–Hercules*, i. m., pp.XXXIV–XXXV.

mostohafiának nevét a τ hagyomány „Medius”, az ι pedig az F 138 sup. és Petrarca által is követett „Medus” alakban hozza:

Post mortem Iasonis Medus [Medius τ] emulus virtutis eius in honorem matris Mediam urbem condidit regnumque ex nomine suo Medorum constituit, sub cuius maiestate Orientis postea imperium fuit. (f. 138va; Iust., *Epit.*, XLII 3, 6)⁵³

II. 2. 3. Közös saját olvasatok

Még jelentősebbek azok a passzusok, ahol Socrates kódexe és Petrarca művei közös saját, vagyis az *Epitoma* kritikai kiadásában nem regisztrált olvasatot közölnek.

1) A számos gyermekét elvesztő idősebb Stefano Colonnához címzett vigasztaló levelében (*Fam.*, VIII 1) Petrarca megemlíti két keleti uralkodót, akiknek hihetetlenül sok utódjuk volt: a perzsa III. Artaxerxest – akit azonban nem nevez néven – és az arab Herotimust. Ehhez két Iustinus-passzusra támaszkodik, a tizedik könyv elejére és a harminckilencedik könyv végére. A levél 1348-ra datálható eredeti, γ változatában Petrarca egyértelmű Iustinus-allúziója nem mutat semmi különlegességet a történetíró kritikai szövegéhez képest:

Invenimus qui centum quindecim filios habuerit; Herotimus quidam rex Arabum, mirum dictu, septingentos habuisse traditur; se ipsum habere paucis contigit. (*Fam.*, VIII 1γ, 19)

---

⁵³ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy kicsit feljebb, Iust., *Epit.*, XLII 2, 12-ben Socrates kódexe a mostohafiú nevét a τ változat szerinti alakban közli: „*Quem cum magnis rebus gestis incolumem reduxisset, rursum a Pelie filii Thessalia magna vi pulsus cum ingenti multitudine, que ad famam virtutis eius omnibus gentibus cotidie confluebat, comite Medea uxore, quam repudiatam miseracione exilii rursum receperat, et Medio [Medo ι, ed.], privigno ab Egeo, rege Atheniensium, genito, Cholchos repetivit socerumque eciam regno pulsum restituit.*” (f. 138rb–va).

Mind a perzsa uralkodó gyermekeinek számát, mind az arab király nevét a szokványos alakban közli, valószínűleg úgy, ahogy forrásában akkor olvashatta:

Artaxerxi, regi Persarum, ex paelicibus centum quindecim filii fuere [...]. (Iust., Epit., X 1, 1)

[...] quorum [scil. Arabum] rex Herotimus [Hierotimus] i fiducia septingentorum filiorum, quos ex paelicibus susceperat, diuisis exercitibus nunc Aegyptum, nunc Syriam infestabat [...]. (Iust., Epit., XXXIX 5, 6)

Az 1356-os átdolgozott (β) és az azt követő végleges (α) változatban viszont a száztizenötös számot „centum et quindecim” alakban közli, az arab uralkodó nevének elejéről pedig le hagyja a „H” betűt:

Inuenimus qui centum et quindecim filios habuerit; Erotimus quidam rex Arabum, mirum dictu, septingentos habuisse traditur [...]. (Fam., VIII 1βα, 19)

Ez tökéletesen megfelel az F 138 sup. kódex saját olvasatainak:

Artaxerxi, regi Persarum, ex pelicibus centum et XV filii fuere [...]. (f. 99ra)

[...] quorum rex Erotimus fiducia DCC filiorum, quos ex pelicibus susceperat, diuisis exercitibus nunc Egyptum, nunc Syriam infestabat [...]. (f. 136rb)

2) A *De viris illustribus* Semiramis-életrajzában a királynő fiának nevét a mű kéziratai eredetileg *Nina* alakban közlik, amit a kiadást gondozó Caterina Malta a kritikai Iustinus-szöveg szerinti *Niniára* emendált:

Filium se regis Niniam [emend. Malta, *Ninam* Pi, *Ninam* corr. in *Ninum* Vc] (*id enim erat puero nomen*) *simulat* [scil. *Semiramis*] [...]. (*Vir. ill.*, *Semiramis*, 3)⁵⁴

A korrekció szükségességét azonban megkérdőjelezi, hogy Socrates kódexében a forrásként szolgáló Iustinus-passzusokban szintén a *Nina* névalak olvasható:

Hoc [scil. *Zoroastren*] *occiso et ipse* [scil. *Ninus*] *decessit, relicto adhuc impubere filio Nina* [*Ninia* ed.] *et uxore Semirame* [*Samiramide* ed.].⁵⁵ (f. 82rb, *Iust.*, *Epit.*, I 1, 10)

Filius eius Nina [*Ninias* ed.] *contentus elaborato a parentibus imperio belli studia deposuit et, veluti sexum cum matre mutasset, raro a viris visus in feminarum turba consenuit.* (f. 82va, *Iust.*, *Epit.*, I 2, 11)

3) Ugyanazon mű 1356 körül írt Nagy Sándor-életrajza szerint a király meggyilkolásában kulcsszerepet játszott egy orvos, aki rávette őt, hogy ne hagyja ott a lakomát, melynek során az összeesküvők végül megmérgezték:

His tandem curisque omnibus aliis depositis, intermissum morem renovans profusissimum convivium celebravit [scil. *Alexander*], *in quo cum perdius ac pernox insanisset, abeuntem unus ex medicis nova, credo, aliqua voluptate detinuit. Ibi porrecto a suis periit veneno.* (*Vir. ill.*, XV /*Alexander*/, 33)

A kritikai szöveget gondozó Guido Martellotti azzal magyarázta a forrásokból hiányzó orvos szerepeltetését, hogy Petrarca saját Iustinus-kódexében „*medicus Thessalust*” olvasott

---

⁵⁴ PETRARCA, *De viris illustribus. Adam–Hercules*, i. m., p. 28 és ad loc.; Pi = Paris, BnF, Lat. 6069 I; Vc = Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 1986.

⁵⁵ A „*Semirame*” alakot Petrarca más források alapján sokkal könnyebben javíthatta, mint a jóval kevésbé ismert fiú nevét.

„*Medius Thessalus*” helyett.⁵⁶ Pontosan ezt találjuk Lodewijk Heyligen kéziratában:

Reversus igitur Babiloniam multis diebus ocio datis intermissum olim convivium sollempniter instituit; totusque in leticiam effusus cum diei noctem perovigilem iunxisset, recedentem iam e convivio medicus Thessalus [Medius Thessalus ed.] instaurata commessatione et ipsum et sodales eius invitat. Accepto poculo media pocione repente velud telo confixus ingemuit elatusque convivio semianimis tanto dolore cruciatus est, ut ferrum in remedia posceret tactumque hominum velud vulnera inolesceret. (f. 105ra, Iust., Epit., XII 13, 6–9)⁵⁷

Nem sokkal alább Petrarca Antipatert nevezi meg a gyilkosság értelmi szerzőjeként:

Harum sane »auctor insidiarum fuit Antipater«, ut Iustinus ait, neque alii dissentiunt. (Vir. ill., XV /Alexander/, 40)

Forrásaként nyíltan Iustinust nevezi meg, de megfigyelhetjük, hogy a kritikai szövegtől picit eltérő, ugyanakkor az F 138 sup. kódexével teljesen azonos szórenddel idézi a történetírót:

Auctor insidiarum fuit Antipater [Antipater fuit ed.] [...]. (f. 105ra, Iust., Epit., XII 14, 1)

4) Az eddigieknél némileg csekélyebb jelentősége van annak, hogy az 1350-es években Petrarca több írásában is *Thamiris* néven emlegeti a Kyros perzsa királyt megölő szkíta uralkodónót és *Orithiaként* az amazonok királynőjét, amelyek

---

⁵⁶ PETRARCA, *De viris illustribus*, i. m., p.66, ad loc.

⁵⁷ Ugyanezzel magyarázható Petrarca művében néhány paragrafussal később a „*medici consilio*” kitétel; *Vir. ill.*, XV (Alexander), 41: „*His obsessus curis et urgente metu et amicorum memoria et recenti exemplo prefectorum a rege crudeliter peremptorum nichil melius de se sperans, preveniendum ratus antequam preveniretur, per Cassandrum filium Philippumque et Iollam fratres suos, propinare potum regi solitos et medici consilio dirigendos, cibo vinoque obrutum et ob id etiam fraudis improvidum circumvenit [scil. Antipater].*”

megegyeznek az F 138 sup. által közölt névalakokkal.⁵⁸ Az *Epitoma* kritikai szövegében *Tamyris*, illetve *Orithyia* olvasható, de mint látjuk, a különbség nem nagy és a szöveghagyomány

---

⁵⁸ *Fam.*, XVII 3, 40 (az eredeti változatot 1353-ra datálják): „*Et ut virilem pudorem femineae virtutis exprobratio pregravaret, meminisse iubebam gloriosi facinoris, quando Thamiris Scythiae regina, que ab illo formidato rege Persarum Ciro magnis percussa vulneribus, ceso per insidias exercitu et unico filio interfecto, non tamen muliebri consternatione delecta est, sed pari arte regem aggressa victorem, virtutem comitante fortuna, regem ipsum cum ducentis Persarum milibus in eternum memorabili ultione mactavit.*”; *Fam.*, XXI 8, 13 (1358): „*Fuit apud Scythas Thamiris tanti animi regina ut formidatum illum famosumque regem Asiae Cirum cum ducentis milibus Persarum uno prelio trucidaret [...];* vö. *Iust., Epit.*, I 8, 2 és 9–11 (F 138 sup., f. 83va–b): „*Erat eo tempore regina Scytharum nomine Thamiris [Tamyris ed.], que non muliebriter adventu hostium [adventu hostium add. m. s.] territa, cum prohibere eos transitu Araxis fluminis posset, transire permisit, et sibi faciliorem pugnam intra regni sui terminos rata et hostibus obiectu fluminis fugam difficiliorem. [...] Amisso tanto exercitu et, quod gravius dolendum, unico filio Thamiris orbitatis dolore non in lacrimas effudit, sed in ulcionis solacia intendit hostesque recenti victoria exultantes pari insidiarum fraude circumvenit; quippe simulata diffidentia propter vulnus acceptum refugiens Cyrum ad angustias usque perduxit. Ibi compositis in montibus insidiis ·CC^{ta} milia Persarum cum ipso rege trucidavit.*”; *Vir. ill., Hercules*, 11 és 13 (1355–1356 k.): „*Idem Amazonum regna penetravit [scil. Hercules], ubi ea tempestate quattuor sorores erant, Anthiope, Orithia, Menalippe et Ypolite. [...] Illuc Hercules, Theseo comitante, delecta classe proficiscitur et, Orithia externis tum forte bellis implicita, Anthiopem, que domi sola remanserat, incautam improvisus aggreditur.*”; *Fam.*, XXI 8, 8 (1358): „*Orithia, Amazonum regina, ut reliquas sileam, tanta belli scientia et virtute traditur fuisse, ut inter duodecim famosissimos labores, quos Herculi illi invicto Eurysteus Graeciae rex iniunxit, ceu rem impossibilem afferri sibi regine huius arma deposceret.*”, vö. *Iust., Epit.*, II 4, 17–20 (F 138 sup., f. 85va): „*In huius [scil. Martesiae reginae] locum filia eius Orithia [Orithyia ed., lev. var. τ π ι] regno succedit, cui preter singularem belli scientiam eximia servate in omne aevum virginittatis admiratio fuit. Huius virtute tantum additum glorie et fame Amazonum est, ut Herculi rex, cui XX^{cim} [duodecim ed.] stipendia debebat, quasi impossibile imperaverit, ut arma regine Amazonum sibi offerret. Eo igitur profectus longis novem navibus comitante principum Graeciae iuventute inopinantes aggreditur. Due tum sorores Amazonum regna tractabant, Antiopa et Orithia; sed Orithia foris bellum gerebat.*” Ld. még Petrarca vonatkozó glosszáját a Virgilio Ambrosianóban: PETRARCA, *Le postille del Virgilio Ambrosiano*, i. m., vol. II, p.654, n° 709.

egyéb kéziratok is egymástól kisebb mértékben eltérő variációkat mutatnak.

5) Az első változatban 1367-ben papírra vetett és legkésőbb 1371 elején befejezett⁵⁹ *De sui ipsius et multorum ignorantia* c. vitairatának elején (I 5–8) Petrarca feladatául tűzi ki, hogy úgy feleljen meg a korábban barátainak hitt irigykedők rágalmaira, hogy a barátság ne sérüljön, vagyis két, szorosan összefüggő dolog közül az egyiket kell elpusztítania a másik épségének megőrzésével. A probléma nehézségét érzékeltetendő, a perzsa trónt bitorló mágusok ellen összeesküvő személyek példáját hozza fel, akik közül az egyik magához szorítva egy mágust arra biztatta társait, hogy inkább mindkettejüket öljék meg egyetlen döféssel, semhogy a bitorló megmeneküljön. A Petrarca forrásául szolgáló *Epitoma* kritikai szövege szerint az összeesküvők vezére *Hostanes* volt, az önfeláldozásra kész hős pedig *Gobryas*.⁶⁰ A költő azonban torzult formában közli a neveket:

Nec id, puto, excidit, ut die illo quo Persarum regnum Hortanis viri prudentis ingenio et septem virorum fortium virtute servili tyrannide liberatum est, Gophirus, unus ex coniuratis, fusco in loco tyrannorum alterum amplexus, sotios ut vel per suum corpus illum feriant hortatur, ne parcendo sibi ille forsitan evaderet. [...] Nitar tamen, ut sicut tunc Gophiro incolumi hostis occubuit, sic confutata nunc et perempta acri invidia, dulcis amicitia salva sit [...]. (Ign., I 7–8)

Ugyanezeket a hibás névváltozatokat hozzák az F 138 sup. vonatkozó passzusai:

---

⁵⁹ Vö. PETRARCA, *De sui ipsius*, i. m., pp.107–108.

⁶⁰ Az esetet szintén közlő Valerius Maximus (III 2, ext. 2) Dareiosnak tulajdonítja a hőstettet és nem említi Hostanes szerepét.

Que res [scil. fraus magorum] suspecta primo Hortani [Hostani ed.], viro nobili et in coniecturis [coniectura ed.] sagacissimo, fuit. (f. 84ra, Iust., Epit., I 9, 14)

Ipsi [scil. magi] tamen corripuntur a pluribus, quorum alterum Gophirus [Gobryas ed.] medium amplexus, cunctantibus sociis, ne ipsum pro mago [magno corr. in mago in textu] transfoderent, quia res obscuro loco gerebatur, vel per suum corpus adici [adigi ed.] mago ferrum iussit. Fortuna tamen ita regente illo incolumi magus interficitur. (f. 84ra, Iust., Epit., I 9, 22–23).

Összegezve az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a közös olvasatok egy része pusztán ortográfiai téren, a szórendben, illetve kisebb nyelvtani elemek, például kötőszavak megválasztásában mutatkozó egyezés, amelyekből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Más esetekben azonban az egyezés sokkal nagyobb jelentőséggel bír, például amikor az adott szöveghagyomány lakúnáját mind Petrarca, mind a milánói kódex a másik hagyomány segítségével orvosolja, vagy amikor a petrarcai mű tartalmilag is attól az olvasattól függ, amit Socrates kódexe kínál. Döntő fontosságúnak azokat a szöveghelyeket érzem, ahol markánsabb közös „hibával” állunk szemben: amikor a *De viris* Nagy Sándor-életrajzában Petrarca egy orvosról beszél, mert saját Iustinus-kódexében „*medicus Thessalus*”-t olvasott „*Medius Thessalus*” helyett, vagy amikor a *De ignorantia* elején torzult formában közli Hostanes és Gobryas nevét, pont úgy, ahogy a milánói kéziratban is találjuk.

II. 3. *Eltérő olvasatok*

II. 3. 1. *ι vs. egyéb szabályos olvasatok*

Néhány esetben azonban Petrarca citátumai vagy allúziói eltérnek Socrates kódexének szövegétől. Ezek egyik csoportja az, amikor a költő ι variánsaival szemben a kézirat más szabályos – elsősorban τ – olvasatokat közöl.

1) A *Rerum memorandarum libri* első könyvében Petrarca a samosi Demaratust nevezi meg Pythagoras apjaként:

In Greciam transfretanti primus Pithagoras occurrit, philosophus et philosophici nominis inventor. Hic Sami Demarato patre genitus locuplete negotiatore, longe locupletior ipse negotiator mox futurus. (Mem., I 24, 1)

A passzus picit közelebb áll az *Epitoma* τ szövegváltozatához, mint az F 138 sup. τ variánsához:

Hic Sami Demarato [de Marato?], locuplete negotiatore, natus [patre natus τ] magnisque sapientie incrementis formatus Egyptum primo, mox Babiloniam ad perdiscendos syderum motus originemque mundi spectandam profectus summam scienciam consecutus erat. (f. 115rb, Iust., Epit., XX 4, 3)

A „*patre*” szó beszúrása azonban nem feltétlenül vezet vissza minket Petrarca kódexéhez: nem kizárt, hogy a költő saját kiegészítéséről van szó, amellyel a nem túl közismert személyt kívánta egyértelműen azonosíthatóvá tenni.

2) Ugyanezen mű harmadik könyvében Petrarca felidézi Lykurgos törvényét, amely az arany és ezüst használata helyett kötelező cserkereskedelmet írt elő:

Ex legibus autem quas civibus suis sanxit [scil. Ligurgus] hec memoratu digna narrantur. »Auri et argenti usum velut« cunctorum criminum radicem extirpavit, in pecunie locum rerum compensationem statuens. (Mem., III 69, 4)

A rövid idézet részben saját olvasatot prezentál („*et argenti*”), részben ismét az τ, és nem a milánói kódex τ szövegváltozatához igazodik:

Auri argentiq[ue] usum ut [velut τ] omnium scelerum materiam sustulit. (f. 89ra, Iust., Epit., III 2, 12)

3) A *De viris illustribus* Nagy Sándor-életrajzában, miután felidézte Dareios utolsó szavait, Petrarca megjegyzi, hogy a haldokló perzsa király kezet nyújtott az őt megtaláló makedón katonának:

His dictis porrectaque dextera exanimatus est [scil. Darius]. (*Vir. ill.*, XV /Alexander/, 14)

Korábban láttuk, hogy szerzőnk e jelenetnél nem támaszkodhatott Curtius Rufus beszámolójára, mert a *Historia Alexandri Magni* szöveghagyományának többi kéziratához hasonlóan az ő kódexe (Paris, BnF, Lat. 5720) is hiányos volt az ötödik könyv végén és a hatodik könyv elején. Helyette a iustinusi *Epitomából* merített, megfogalmazása pedig inkább az ι, semmint a milánói kódex és a τ *classis* kevésbé megbízható kéziratainak szövegvariánsához látszik igazodni:

In quam rem unicum pignus fidei regie, dexteram se ferendam Alexandro dare. Post hec porrexit manum expiravitque [expiravit<que> ed., porrexit manum expiravit τ <que> ζ, porrecta manu expiravit π ι, porrexit manum et expiravit ζ]. (F 138 sup., f. 102rb; Iust., *Epit.*, XI 15, 13)

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fent idézett petrarcai mondat csak az ablativus absolutus alkalmazása miatt hasonlít az ι variánsra. Nem zárható ki, hogy az imitációiban is eredetiségének megőrzésére törekvő költő saját Iustinus-kódexének olvasatától függetlenül alkalmazta ezt a szerkezetet („*porrectaque dextera*”), amelyet könnyebben és gördülékenyebben tudott kapcsolni a közvetlenül előtte álló ablativus absolutushoz („*His dictis*”). A reminiszcencia megőrzésének szándékával párhuzamos függetlenségi törekvést jelzi ugyanis az „*expiravit*” ige lecserélése „*exanimatus est*”-re, amellyel azonban a τ variáns bajosan lett volna alkalmazható, még ha Petrarca kódexében

az is szerepelt volna. A *'His dictis porrexit manum/dexteram et exanimatus est'*, vagy a *'His dictis porrexit manum/dexteram exanimatusque est'* jellegű szerkezetek Petrarca érzékeny füle számára rosszul csengtek volna a szóvégi és szókezdő hangok azonossága miatt, amit érett munkáiban módszeresen igyekezett kerülni.⁶¹ Ennek tükrében a petrarcai mondat és az ι variáns szerkezeti hasonlósága a forrásként használt kézírattól független, véletlen egybeesés is lehet.

4) Egyértelmű azonban a helyzet az 1361-re datált *Fam.*, XXII 14 esetében, ahol Petrarca kétségkívül az ι változatot követi a milánói kódex (f. 95ra) τ olvasatával szemben:

[...] [*fama*] *virtutem sequitur, ignaviam fugit. Hinc effectum, quod Iustinus ait, ut »inter vitia [otia τ, ed.] Grecorum sordidum et obscurum antea, Macedonum nomen emergeret«* [Iust., Epit., VI 9, 6] [...]. (*Fam.*, XXII 14, 7–8)

5) Jean de Hesdin ellen írt invektívájában Petrarca azért is kifigurázza vitapartnerét, mert az a Rhône vidékét és különösen Marseille-t dicséri, és Iustinust idézve beszámol a kikötőváros alapításáról, noha Petrarca korábban nem Marseille-t, hanem Avignont kritizálta. Szerinte a párizsi magister az epizód felidézésével maga alatt vágja a fát, mert megfeledkezik arról, hogy Iustinus barbár és vad népként jellemezte a gallokat, akiket a Marseille-t alapító görögök szelídítettek meg, megismertetve velük a műveltebb életformát:

---

⁶¹ Vö. RIZZO, Silvia, *Il latino del Petrarca nelle Familiari*, in *The Uses of Greek and Latin. Historical Essays*, ed. by A. C. DIONISOTTI, Anthony GRAFTON, Jill KRAYE, The Warburg Institute, University of London, London, 1988, pp.41–56: pp.43–44.

Sed quo, queso, vir hic prudens, quo progreditur? Ut inter barbaros suos scire aliquid videatur, nichil ad rem pertinentem illius urbis originem interserit, que narratio, ut plerunque ignorantibus evenit, contra ipsum vertitur. Nam et »feras Gallorum gentes« et gallicam continet feritatem et postremo sic Massilienses adventu suo gallicam mansuefecisse barbariem, »ut non Grecia in Galliam emigrasse«, ipsius historici verbis utor, »sed Gallia in Greciam translata videretur«. (Inv. mal., 245–246)

Petrarca Iustinus két, egymáshoz közeli passzusát idézi (*Epit.*, XLIII 3, 4 és 4, 1–2). Az elsőben a kritikai forrásszöveghez és Socrates kódexéhez (f. 139vb) képest is felcseréli a szórendet, „*feras Gallorum gentes*”-t írva „*feras gentes Gallorum*” helyett. Mivel Hesdin a szabályos szórenddel idézte a passzust,⁶² Petrarca nem őt követi, a változtatásra inkább az készíthette, hogy el akarta kerülni a „*Gallorum*” és a „*gallicam*” szavak túlzott közelségét, függetlenül attól, hogy saját Iustinus-kódexében milyen szöveggel találkozott. Mindez persze nem zárja ki teljesen, hogy már abban is a felcserélt szórend szerepelt, de a Iustinus-szöveg hagyomány egységessége e ponton ezt nem valószínűsíti. A második idézetben Petrarca a közös τ olvasatot követi, míg az F 138 sup.-ban a π *classisra* jellemző hibát találjuk:

Ab hiis [scil. Grecis] igitur Galli et usum vite cultoris [cultioris ed.] deposita ac mansuefacta barbaria et agrorum cultus et urbes menibus cingere didicerunt. Tunc et legibus, non armis vivere, tunc et vitem putare, tunc olivam serere consueverunt [consueverunt ed.], adeoque magnus et

---

⁶² Magister Iohannes de Hisdinio in Franciscum Petrarcham, 73, BERTÉ, Jean de Hesdin, i. m., p.144: „*Quid etiam Rodanum et loca confinia sic sine ratione vituperat [scil. Petrarca]? Recordetur Iustinum libro XLIII referentem quod »tempore Tarquini regis ex Asia Focensium iuventus et in ultimos Gallie sinus navibus profecta Marsiliam inter Ligures et feras gentes Gallorum condidit; namque Focenses exiguitate ac macie terre coacti, studiosius mare quam terras exercendo, in ultimam Oceani oram procedere ausi in sinum gallicum ostio Rodani amnis devenere, cuius loci amenitate capti reversi domum referentes que viderant, plures sollicitaverunt« [vö. Iust., Epit., XLIII 3, 4–7], quos secum adducentes Marsiliam fundaverunt.”*

*hominibus et rebus impositus est nitor, ut non Greciam [Graecia τ ι, ed.]
in Galliam emigrasse, sed Gallia in Graeciam translata videretur. (f.
140ra, Iust., Epit., XLIII 4, 1–2)*

Az elírás azonban eredetileg a τ és az ι *classis* egy-egy kódexében is szerepelt, ahol utólag lett javítva, így nem zárhatjuk ki azonnal azt a lehetőséget, hogy a Petrarca által használt kéziratban is benne volt, a mondatban szereplő nominativus cum infinitívót ugyanis különösebb erőfeszítés nélkül, *ope ingenii* is helyreállíthatta, anélkül, hogy más kódexek szövegéhez kellett volna fordulnia.

II. 3. 2. Szabályos vs. saját olvasatok

Az eltérések egy másik csoportjában vagy Petrarca, vagy a milánói kódex szövege hoz saját, a másik pedig szabályos olvasatot.

1) Az 1351-ben Andrea Dandolo velencei dózséhez írt *Fam.*, XI 8-ben Petrarca arra buzdítja a városállam vezetőjét, hogy kössön békét Genovával. A harminckettedik paragrafusban a költő megjegyzi, hogy még Spárta sem akarta teljesen elpusztítani a peloponnésosi háborúban legyőzött Athént. Az itt alkalmazott Iustinus-reminiscencia az ι *classis* variánsának hatását tükrözi:

[...] *illud scio quod in emulatione olim pari sed conditione longe impari, dum evertendi infestissimam Athenarum urbem Lacedemoniis oblata esset occasio, nec de potentia iam sed de sola voluntate superasset questio, e duobus Grece luminibus eruturos se alterum negaverunt [...]. (Fam., XI 8, 32)*

Az F 138 sup. vonatkozó szöveghelye azonban részben τ, részben egyéni olvasatot közvetít:

Cum multi delendum Atheniensium nomen urbemque incendio consumendam censerent, negarunt [τ, ed., negaverunt ι] se Spartani ex

duobus oculis Grecie [Grecie add. m. s.] unum eruturos [ex duobus Graeciae oculis alterum eruturos ed.] [...]. (f. 92va, Iust., Epit., V 8, 4)

2) A *De viris illustribus* Nagy Sándor-életrajzában Petrarca Iustinusra támaszkodva megemlíti, hogy a makedón uralkodó harc nélkül hódította meg Egyiptomot és Kilikiát:

Tirum interea omnium Syrie ac Phenicis urbem nobilissimam aggressus, seu per prodicionem seu per vim, utrunque enim traditur, eodemque fortune impetu sine bello Egyptum Ciliciamque subegit [scil. Alexander]. (Vir. ill., XV /Alexander/, 5)

Socrates kódexe azonban hibás alakban közli az utóbbi földrajzi nevet és más saját olvasatokat is prezentál:

Amota igitur imbelli etate ex Carthagine et accersitis [Karthaginem et arcessitis ed.] mox auxiliis non magno post tempore per prodicionem capiuntur [scil. Tyrii]. Interea [Inde Rhodum ed.] Alexander Egyptum Sicilamque [Ciliciamque τ, ed., Ciliciam ι] sine certamine recepit. (f. 101rb, Iust., Epit., XI 10, 14–11, 1)

A kérdéses terület neve azonban különösebb probléma nélkül emendálható – a milánói kódexben egy pont az „S” alatt jelzi is a hibát –, valószínűleg Petrarcának sem kellett hozzá külső segítség; ráadásul az a tény, hogy a meghódított államok között nem említi Rhodost, arra utal, hogy az ő kéziratából is hiányzott a sziget neve. Ha ez az észrevétel igaz, akkor az eltérő olvasat ellenére ez a passzus inkább összeköti Petrarca szövegét Socrates kódexével, semmint elválasztja tőle.

3) Az 1350-es évek első felére datálható *Collatio inter Scipionem Alexandrum Hanibalem et Pyrrum* című rövid

értekezésében⁶³ Petrarca szó szerint idézi Iustinus szavait, aki szerint Nagy Sándor minden hadi vállalkozását sikerrel fejezte be. Majd azonnal relativizálja is a történetíró állítását, hozzáfűzve, hogy a makedón uralkodó sosem küzdött meg katonailag igazán erős népekkel:

Scio quibus verbis Iustinus historicus de Alexandro loquens utatur: »Cum nullo«, inquit, »unquam hostium congressus est quem non vicerit, nullam urbem obsedit quam non expugnaverit, nullam gentem adiit quam non calcaverit«. Sit ita. At nunquam ille Germanos aut Theutones, fortissimos bello viros et Macedoniae proximos, nunquam Dacas indomitos, nunquam Gallos, aut Britones viderat, nunquam peragravit victor Hispanias, nunquam potentissimam bellicosissimamque urbem Carthaginem, aut ullos Africe populos, nunquam »imperiiis gravidam«, ut ait Virgilius, »bellisque frementem Italiam« [vö. Verg., Aen., IV, 229–230], postremo nunquam Romanos et vere martium populum temptaverit. (Coll. Scip., 15)

A citátumban Petrarca apró inverziót követ el a kritikai Iustinus-kiadás és Socrates kódexének szövegéhez képest: „*cum nullo unquam hostium*”-ot ír „*cum nullo hostium unquam*” (f. 105va, Iust., Epit., XII 16, 11) helyett. A mű kidolgozatlansága, az idézetek pontatlansága – a kiválóan ismert és szeretett Vergiliust sem idézi precízen!⁶⁴ – azonban arra enged következtetni, hogy a *Collatiót* Petrarca egyfajta vázlatnak szánta egy nagyobb műhöz, és a későbbiekben nem fordított rá különösebb gondot.⁶⁵ Az itt feldobott témát azonban újra elővette a *De viris* Nagy Sándor-életrajzában, ahol újabb forrásokat bevonva, de hasonló logikával cáfolta

---

⁶³ A datálásról ld. FENZI, Enrico, Scipione e la *Collatio ducum*: dal confronto con Annibale a quello con Alessandro Magno, in ID., *Saggi*, i. m., pp.365–416: pp.395–416.

⁶⁴ Vö. Verg., *Aen.*, IV, 229–230: „[...] *gravidam imperiis belloque frementem / Italiam* [...]”; mértékadó kiadás: P. VERGILI MARONIS *Opera*, recognovit R. A. B. MYNORS, Oxonii, e typographeo Clarendoniano, 1972².

⁶⁵ Vö. FENZI, Scipione e la *Collatio ducum*, i. m., pp.395–396.

meg az akkor már tökéletesen idézett Iustinus-passzust.⁶⁶ Ezért hajlok arra, hogy a *Collatió*ban olvasható szörendcserét ne Petrarca kódexének, hanem a szerző pontatlanságának tulajdonítsam.

4) A *De viris* Iason-életrajzában ugyancsak egyéni olvasatban idézi Petrarca az *Epitoma* szövegét:

Quantus sane vir ad ortus solis habitus sit, inde colligitur quod Iustinus ait »Iasoni totum ferme Orientem ut conditori divinos honores et templa constituisse, que Parmenon dux Alexandri Magni multo post tempore dirui iussit, ne cuiusquam nomen in Oriente venerabilius quam Alexandri esset«. (*Vir. ill.*, Iason, 18)

Ezzel szemben a milánói kódex semmilyen rendhagyó variánst nem közöl:

„Itaque Iasoni totus ferme Oriens ut conditori divinos honores templaque constituit, que Parmenion, dux Alexandri Magni, post multos annos dirui iussit, ne cuiusquam nomen in Oriente venerabilius quam Alexandri esset. (f. 138va, *Iust.*, *Epit.*, XLII 3, 5)

Bár az első két saját szövegváltozatot még könnyen a Petrarca által használt Iustinus-kódex számlájára írhatnánk, a harmadik már túl nagy eltérést mutat ahhoz, hogy egyszerű másolói hibaként tekintsünk rá. Ugyanakkor az elsővel kapcsolatban is meg kell jegyezni, hogy Petrarca eleve megváltoztatta az eredeti mondatrész szintaxisát, egy accusativus cum infinitívós szerkezettel alárendelt mellékmondattá téve az eredeti főmondatot, amihez képest a „*templaque*” „*et templa*”-ra cserélése kisebb léptékű módosítás. Nagy Sándor hadvezérének neve pedig Petrarca más műveiben, így az 1352-re datálható *Fam.*, XII 2-ben és a

---

⁶⁶ *Vir. ill.*, XV (Alexander), 46: „»Cum nullo hostium« inquit Iustinus »unquam congressus est quem non vicerit, nullam urbem obsedit quam non expugnaverit, nullam gentem adiit quam non calcaverit.«”

Iasonéval szinte egy időben, 1356 körül papírra vetett Alexandros-életrajzban is a megszokott *Parmenion* alakban szerepel, még hozzá olyan epizódok kapcsán, amelyekhez az egyik fő forrása Iustinus volt.⁶⁷ Ennek alapján valószínű, hogy a fent idézett passzus „*Permenon*” variánsában az „i” hiányát a *De virist* közvetítő kéziratok hibájaként könyvelhetjük el. Vagyis könnyen lehet, hogy ebben az esetben is inkább Petrarcanak vagy műve kézirat hagyományának, és nem az általa használt Iustinus-kódexnek köszönhetjük az eltérő olvasatokat.

II. 3. 3. *Eltérő saját olvasatok*

Végül meg kell említenem az egyetlen általam fellelt petrarcai szöveghelyet, amelyben mind a költő, mind Socrates kódexe különbözik a kritikai Iustinus-kiadás vonatkozó passzusától, és egymásétól is eltérő olvasatokat kínálnak. A *De viris* Nagy Sándor-életrajza elején Petrarca megemlíti, hogy az ifjú király először „*Adastrus*” mezején győzte le a perzsákat, meghódítva ezzel Ázsia nagy részét:

---

⁶⁷ *Fam.*, XII 2, 17: „*Alexander Macedo, licet impetuosissimus adolescens, eximia tamen fiducia contempsit accusatorem et felix fuit eventus ut debuit. Morbo siquidem quem patiebatur accomodum farmacum accepturo supervenerunt a Parmenione litere quibus admonebatur Philippum medicum, Darii muneribus expugnatum, necem eius hosti promississe; itaque cavendas insidias et mortiferam potionem. Has ille perlectas occuluit dissimulansque subticuit, donec, ingresso ad se medico, et oblatum poculum exhaustit et tum demum coniectis in illum oculis accusationem sibi suam obtulit: sero quidem inutiliterque si vera esset, sed quoniam falsa erat, efficaciter et tempestive.*”; vö. *Iust., Epit.*, XI 8, 5–8; *Vir. ill.*, XV (Alexander), 24: „*Quarum [scil. coniurationum] fuit illa gravissima, quod clarissimos Macedonum, Philotam fortissimum adolescentem et patrem eius Parmenionem rebus gestis insignem senem, incertum veris an falsis criminibus circumventos oppresserat [...]*”; vö. *Iust., Epit.*, XII 5, 1–4.

Darium Persarum regem cum sexcentis milibus armatorum, minima suorum et pene nulla iactura in campis quos Adastros vocant ita stravit ut eius fama victoriae sibi partem magnam Asiae subderet. (Vir. ill., XV /Alexander/, 2)

Socrates kódexében és a kritikai kiadásban a csatahely neve ettől picit eltérő alakban olvasható, de az egész iustinusi szöveggyománnyal változatos e tekintetben:

Prima igitur congressio in campis Adrastis [Adrasteis ἰ ed., Adrestis τ, Adrasteis π] fuit. (f. 100va, Iust., Epit., XI 6, 10)

Bár nem zárhatjuk ki, hogy már Petrarca Iustinus-kódexe szerint is „*in campis Adastris*” zajlott Sándor első ütközete a perzsákkal, és ezt a névalakot helyezte ő tárgyesetbe az életrajzban, de azt is szem előtt kell tartanunk, hogy egyszerű betűcseréről lévén szó, az átmenet „*Adrastis*” és „*Adastris*”, illetve „*Adrastos*” és „*Adastros*” között igen könnyű, a szöveggyománnyozódás bármely pontján megtörténhetett. Hogy a betűcserét Petrarca Iustinus-kódexének, a *De viris* autográf kéziratának, vagy az arról másolóknak tulajdonítsuk-e, nehezen megválaszolható kérdés marad.

Összegezve, az eltérések többsége kisebb jelentőségű, az ortográfiában, a szórendben, a kötőszavak megválasztásában jelentkező vagy pedig a petrarcai szöveg szintaktikai igényeivel is magyarázható differencia. De vannak olyan esetek is, például a *Fam.*, XI 8 vagy a *Fam.*, XXII 14 idézett passzusa, amikor Petrarca kétségkívül a milánói kódex szövegétől eltérő kéziratához fordult.

II. 4. Konklúzió

Milyen következtetéseket vonhatunk le az összehasonlított szöveghelyekből? Először is, bizonyos, hogy élete során Petrarca legalább két, de akár több Iustinus-

kódexet is használt. Másodszor, az is kétségtelen, hogy kéziratok közül az egyik, amelyhez ifjúkorától kezdve utolsó éveig bezárólag gyakran fordult, szoros rokonságban állt barátja, Lodewijk Heyligen van Beringen kódexének Iustinus *Epitomáját* tartalmazó részével. Ez pedig megerősíteni látszik Billanovich hipotézisét, miszerint az F 138 sup. szövegeinek háttérében legalább részben a fiatal Petrarca kódexei állhatnak. Így, amennyiben Petrarca Iustinus-kódexe nem veszett el, hanem ott lapul valahol a szöveghagyomány ma ismert több mint kétszáz kézírata között, akkor a keresést le lehet szűkíteni a milánói kódexszel rokon kéziratok körére.

Ennél többet nehéz teljes bizonyossággal állítani, de egy óvatos hipotézist még megfogalmazhatunk. Ha összegyűjtjük azokat a passzusokat, amelyekben Petrarca nem a milánói kódexben is szereplő olvasatokat követte, és az ezektől való eltérését másképp nem nagyon magyarázhatjuk, mint hogy másik szöveghagyományhoz tartozó kéziratot használt vagy annak a szövegére emlékezett, az alábbi helyeket kapjuk: *Mem.*, III 69, 4; *Fam.*, VIII 1γ, 19; *Fam.*, XI 8, 32 és *Fam.*, XXII 14, 8. Az első két esetben ugyan a petrarcai szöveg és az F 138 sup. közötti differencia nem tűnt túl jelentősnek, de a teljesség kedvéért ezeket sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Vizsgáljuk meg az egyes írások keletkezésének időpontját!

A *Rerum memorandarum librin* Petrarca 1343 és 1345 között, bő másfél éven át dolgozott. Vaucluse-ben látott munkához, valószínűleg 1343 júniusának elején, majd Itáliában lelkesen folytatta az írást, ám 1345 februárja után, amikor távozott Parmából, többé nem foglalkozott aktívan történeti munkájával. A kritikai kiadást gondozó Giuseppe Billanovich alapos és meggyőző rekonstrukciója alapján tudjuk, hogy csak a mű első részével készült el Provence-ban,

a második könyv harminchetedik fejezetét már Itáliában írta, miután 1343 szeptemberének közepe táján VI. Kelemen pápa és Giovanni Colonna bíboros megbízásából Nápolyba indult. A harmadik és a negyedik könyvben így már nélkülöznie kellett azokat a forrásokat, amelyek Vaucluse-ben és Avignonban rendelkezésére álltak, így több esetben csak az emlékezetére hagyatkozhatott, vagy pedig aktuális itáliai tartózkodási helyén kellett más kéziratpéldányokat fellelnie. Bár Iustinusra bőségesen támaszkodik műve második felében is,⁶⁸ nem kizárt, hogy a könnyen beszerezhető *Epitomát* nem vitte magával Provence-ból, hanem egy másik kódexet használt az itáliai munkafázisban, ami megmagyarázhatja, miért tért el a harmadik könyv hatvankilencedik fejezetében a milánói kézirat által is közvetített szövegtől, amelyet az első könyv hetedik caputjában még gond nélkül követett.

A *Fam.*, XI 8 eredeti változatát Petrarca Padovából datálta 1351. március 18-án.⁶⁹ Ekkor már több éve Itáliában tartózkodott. 1347 őszén távozott Provence-ból: novemberben kezdte meg útját Róma felé, de aztán eredeti céljától eltérve, Genovából a Pó-síkság városai felé fordult, és a következő évek nagy részét ott töltötte.⁷⁰ Vaucluse-ből természetesen ezúttal sem vihette magával kiterjedt könyvtára minden kötetét, így 1347 vége és 1351 nyara között a rendszeresen

---

⁶⁸ Vö. PETRARCA, *Rerum memorandarum libri*, i. m., pp. LXXXII–CXXIV; Iustinus kapcsán különösen p. CXXI, n. 1, ahol azonban Billanovich olyan passzust idéz (*Iust., Epit.*, V 9, 1–2), amelyben a szövegahagyomány nem kínál eltérő olvasatokat.

⁶⁹ A „*Patavi, XV Kal. aprilis*” dátumot több kézirat is tartalmazza, és az egyikben az 1351-es évszám is olvasható (PETRARCA, *Le Familiari*, i. m., vol. II, p. 348, ad loc.), melynek hitelességét megerősíti, hogy a dózse 1351. május 22-én válaszolt Petrarcának, ld. *Lettere a Petrarca*, traduzione e note a cura di Ugo DOTTI, Aragno, Torino, 2012, pp.636–643.

⁷⁰ Vö. DOTTI, Ugo, *Vita di Petrarca*, Laterza, Roma-Bari, 2004³, pp.187–236.

forgatott kéziratától eltérő példányokat is használnia kellett. Nem kizárt, hogy átmenetileg meg kellett válnia kedvelt Iustinus-kötetétől is. Ezt a hipotézist támasztja alá ugyanis az idősebb Stefano Colonnához írt *Fam.*, VIII 1. Láttuk, hogy az 1348-as eredeti szövegváltozatban (γ), amelyet Petrarca átmeneti itáliai tartózkodása alatt vetett papírra, a Iustinus-allúzió nem követi pontosan az F 138 sup. szövegét. Az 1356-os átdolgozott verzió (β) azonban közös saját olvasatokat mutat a milánói kódexszel. 1356-ban a költő már végleg áttelepült Vaucluse-ból Itáliába és huzamosabb ideig Milánóban rendezkedett be (1353–1361). A végleges költözéskor pedig minden bizonnyal teljes könyvtárát magával vitte, így a Socrates kódexével rokon Iustinusát is, amelyet korábbi itáliai látogatása alatt (1347–1351) valószínűleg nélkülözött.

Ha hihetünk a Pierre Bersuire-hez címzett *Fam.*, XXII 14 keltezésének („*III Kal. Martias, ex itinere*”), Petrarca eredetileg 1361. február 27-én tett pontot episztolája végére, amelyet útközben vetett papírra, párizsi küldetéséről Milánóba visszatérve.⁷¹ Az eredeti változat ugyan nem maradt ránk, de rendelkezésünkre áll egy kézirat, amelyet részben Gasparo Scuro de' Broaspini állíthatott össze Petrarca felügyelete alatt 1364–1365 között, és amely a végleges (α) verziót megelőző, átmeneti állapotot tükrözi (β^1).⁷² Az α

---

⁷¹ Vö. még *Fam.*, XXII 13, 10 (Pierre Bersuire-hez, 1361. szept. 6.): „*Sed postquam inde atque ex illa regia urbe discessi, per Alpes et glaciem hieme horrida de te tuisque de rebus sepe mecum feruide cogitans, dictavi tibi per hospitem thalamos inamernos atque incommodos epystolam longam valde, quam idcirco non misi quia fidelis nuntii copia non fuit.*”

⁷² Vö. PETRARCA, *Le Familiari*, i. m., vol. I, pp. XVII és XLVI–XLVII; BILLANOVICH, Giuseppe, *Petrarca letterato. I. Lo scrittoio del Petrarca*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1947, pp.23–24; és ANTOGNINI, Roberta, *Il progetto autobiografico delle Familiars di Petrarca*, LED, Milano, 2008, p.39; a kódex

változat elkészítése során Petrarca több ponton kisebb-nagyobb mértékben átdolgozta a Broaspini-féle kézirat β^1 szövegét, de a nyolcadik paragrafus Iustinus-idézete mindkét variánsban azonos. Bár száz százalékos bizonyossággal nem jelenthetjük ki, de talán joggal feltételezhetjük, hogy az eredeti (γ) levél is így idézte a történetírót. Ha pedig az valóban útközben lett papírra vetve, a szerző kénytelen lehetett emlékezetből vagy egy éppen a kezébe akadó kódex alapján dolgozni, ami ismét magyarázatot adhat arra, hogy miért tért el az F 138 sup. által közvetített variánstól.

Ha a fenti rekonstrukció nem áll túl messze a valóságtól, akkor levonhatjuk azt az óvatos következtetést, hogy Petrarca leggyakrabban a milánói kézirattal rokon Iustinus-kódexét használta, és általában csak akkor tért el tőle, ha utazásai miatt az nem volt éppen a keze ügyében.

PÉTER ERTL
Petrarca e Giustino
– Riassunto –

Il presente contributo si prefigge lo scopo di analizzare il rapporto di Francesco Petrarca con Giustino, epitomatore delle *Historiae Philippicae* di Pompeo Trogo. Nella prima parte dello scritto, dopo una presentazione delle prove che attestano la conoscenza precoce dell'*Epitoma* da parte di Petrarca, si offre una breve rassegna di quei passi in cui il poeta esprimeva la

---

datálásáról FEO, Michele, *Fili petrarcheschi*, *Rinascimento*, ser. II, 19 (1979), pp.3–89: pp.63–64. Giuseppe Billanovich később kétségbe vonta, hogy a kódex kérdéses részében Broaspini saját kézírását olvashatnánk, ld. BILLANOVICH, Giuseppe, *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'Umanesimo*, vol. I, *Tradizione e fortuna di Livio tra Medioevo e Umanesimo*, parte I, Antenore, Padova, 1981, pp.271–272.

sua opinione sullo storiografo. Si cerca inoltre di illustrare come usava Petrarca l'opera di Giustino, tramite tre esempi presi dal *De remediis utriusque fortune*, e, prendendo in considerazione anche una postilla del poeta vergata nel codice Parigino Latino 5720, si correggono alcuni riferimenti erronei che si incontrano nelle edizioni moderne del dialogo. Nella seconda parte del contributo vengono confrontati i passi giustinei presenti nelle opere petrarchesche con il testo dell'*Epitoma* tramandato dal manoscritto F 138 sup. della Biblioteca Ambrosiana di Milano, una raccolta di storici commissionata nel 1335 da Lodewijk Heyligen van Beringen (Ludovico Santo di Beringen), il caro Socrate del poeta. Si giunge alla conclusione che il Giustino di Petrarca oggi perduto o ancora non identificato, al quale egli ricorreva spesso dagli anni giovanili fino all'ultimo periodo di vita, fu in stretta connessione testuale con il codice milanese.